

"Təbriz namusu" romanında tarixi şəxsiyyət konsepsiyası
(*Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xan və Əmir Çoban obrazlarının təhlili əsasında*)

Lamiyə Nəsirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: nasiroff11@gmail.com

Annötasiya. Araşdırmaya cəlb olunan "Təbriz namusu" romanı Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı Əbu Səid Bahadır xan və tarixi şəxsiyyət Əmir Çobanın bədii obrazlarının dolğun və hərtərəfli öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işinin məqsədi romanda tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazları və xarakterlərinin mühüm tərəflərinin təhlilidir.

Romanda Elxanilərin hakimiyyəti dövrünün təsviri "Naxçıvanda qəsd" hissəsinin nəqli ilə başlayır. Tarixi şəxsiyyət Əbu Səid Bahadır xanın bədii obrazı "Təbriz namusu" romanında hakimiyyətə gəldiyi dönmədən etibarən ölümlünə qədər olan zaman kəsimində, Elxanilər dövlətinin siyasi-ictimai mənzərəsi fonunda təsvir edilmişdir. Əbu Səid xan "bahadır" ləqəbini Sultaniyyədə Əmir Qurmuşla aparılan döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə qazanmışdır. Əsərdə monqol xanı Əbu Səid Bahadır xanın tarixi obrazı yenidən canlandırılmış, onun siyasi fəaliyyəti və insani keyfiyyətləri qələmə alınmışdır. Romanda hökmdar bir çox hadisələrin mərkəz fiqurlarından biri kimi təsvir olunmuşdur. Hökmdarın siyasi fəaliyyətdə başladığı dövrlərin Elxanilər sülaləsində ziddiyyətli, qarışıq və feodal ara çəkişmələrinin hökm sürdüyü bir dövrə təsadüf etdiyi görünməkdədir. Romanda təsvir olunan müxtəlif hadisələr xəyanətə və satqın qüvvələr qarşısında Əbu Səid Bahadır xanın acizliyini və peşmanlığını ortaya qoymağdadır. Monqol hökmdarı zaman-zaman siyasi fəaliyyətindəki təcrübəsizliyi və zəifliyinin fərqində olan, hakimiyyətinin nə qədər böyük təhlükə altında olduğunu dərk edən bir obraz olaraq təsvir edilmişdir.

Romanda Əmir Çoban obrazının təhlili daxili-mənəvi aləminin cizgiləri ilə yanaşı, onun insani keyfiyyətlərini, xarakterinin müsbət və mənfi tərəflərini ortaya çıxarır. Elxanilər dövlətində hökm sürən daxili çəkişmələr və siyasi təzyiqlər dövlətin bütün idarəçilik işlərini əlində cəmləşdirən Əmir al-ümərə Çobanın nüfuzuna zaman-zaman xələf gətirmişdir. Əsərdə feodal ara mübarizələri və təzadlı hadisələr fonunda Əmir Çoban obrazının fərdi cizgilərinin ümumiləşmiş şəkildə təsviri izlənilməkdədir.

Açar sözlər: tarixi roman, şəxsiyyət konsepsiyası, Elxanilər, Əmir Çoban, Əbu Səid Bahadır xan

Manuscript received: 01.10.2022

The concept of historical personality in "Tabriz's Pride" novel
(*Based on the analysis of the images of the ruler of the Ilkhanids*
Sultan Abu Said Bahadır Khan and Amir Choban)

Lamiya Nasirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: nasiroff11@gmail.com

Abstract. The novel "Tabriz's Pride" is important in terms of a full and comprehensive study the artistic image of the ninth ruler of the Ilkhanid state Abu Said Bahadır Khan and the historical figure Amir Choban. The research aims to analyze the important aspects of the artistic image and character of historical figures in the novel.

The description of the Ilkhanid period in the novel begins with the narration of the part "Murder in Nakhchivan". "Tabriz's Pride" novel describes the artistic image of the historical figure Abu Said Bahadır Khan from the time he came to power until his death, against the background of the political and social landscape of the Ilkhanid state. Abu Said Khan was granted the honorific title of "Bahadır" for his bravery in the battle with Amir Qurumshi in Soltaniyah. The novel revives the historical image of the Mongol khan Abu Said Bahadır Khan, describes his political activity and human qualities. The period when the ruler began his political activity coincided with the period of contradictory, mixed and feudal civil strife in the Ilkhanid dynasty. The novel reveals the weakness and remorse of Abu Said Bahadır Khan in the face of treacherous events. The novel describes the Mongol ruler as a person who sometimes is aware of his inexperience and weakness in political activities and the great danger to his power.

The analysis of the image of Amir Choban reveals the ruler's inner qualities, the positive and negative aspects of his character. The internal strife and political pressures in the Ilkhanid state from time to time damaged the reputation of Amir al-Umar Choban, who controlled all the affairs of the state. Against the background of feudal civil strife and conflicting events, the work provides a generalized description of individual features of the image of Amir Choban.

Keywords: historical novel, the concept of personality, Ilkhanids, Amir Choban, Abu Said Bahadır Khan

Giriş / Introduction

Tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin bədii ədəbiyyatda qələmə alınması xalqın keçmişini, mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərini müasir dövrə gətirməklə yenidən canlandırılmasına xidmət edir. Tarixi əsərlər tarixlə bilavasitə bağlı olan və dolğun şəkildə mənalandırılan hadisələrlə bərabər, zəngin insan xarakterlərinin təsvirini, zamanın ictimai-siyasi təzadlarını əks etdirməkdədir. Tarixlə bədiiyin vəhdətindən meydana gələn tarixi romanlar həm də keçmiş dövrün və şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin işıqlandırılması üçün vasitələrdən biridir. Bu mənada tarixi mənbə və bədii təxəyyülün uzlaşdırılması ədəbi şəxsiyyətlərin təsvirində əsas amillərdəndir. Romanlar tarixin bədii düşüncədə əksinin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi həm də keçmiş və müasirliyin vəhdətində ifadəsədir.

Bədii təhlil yolu ilə tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin canlandırılması, gerçəkliyin qorunub saxlanması Azərbaycan tarixi romanlarını zənginləşdirmişdir. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan romanı tarixində yeni bir mərhələ olaraq dəyərləndirilir. Bu mərhələdə Azərbaycan romanı janrın milli və dünya ədəbiyyatındakı ən yaxşı ənənələrindən müvəffəqiyyətlə bəhrə-

lənəklə bərabər, ideya-tematik və bədii sənətkarlıq baxımından xeyli inkişaf etmişdir [1, s.108].

Tarixi romanlarda irəli sürülən şəxsiyyət konsepsiyası ədəbi qəhrəmanla birbaşa bağlıdır və onun mühüm cəhətlərini özündə cəmləşdirir. Hər dövrün sosial-mədəni vəziyyəti ədəbiyyata təsir göstərməklə bərabər, yeni növ qəhrəmanların və yeni bədii vasitələrin meydana çıxması-na səbəb olmuşdur. "...müasir tarixi roman müəlliflərimizi şəxsiyyətin daha çox iradi keyfiyyətləri, onun öz milli-tarixi məzmununa, ideal-larına sadıqlığı, mənəvi-əxlaqi bütünlüyü cəlb edir" [4, s.209].

İctimai-siyasi fəaliyyəti ilə roman qəhrəmanına çevrilmiş tarixi simalar öz həyat və mübarizə yolu ilə əsərdə ön plana çıxır, ədəbi qəhrəmanın ətrafında cərəyan edən hadisələr yazıçı tərəfindən dolğun şəkildə mənalandırılır. Tarixi romanlarda irəli sürülən şəxsiyyət konsepsiyası əsərin poetikasını və bütövlükdə bədii istiqamətinin müəyyənedici xüsusiyyəti hesab olunur. Tarixi şəxsiyyətin bədii obrazını, xüsusilə tarixi təhrif etmədən bir qəhrəman kimi yaratmaq sənətkarın həll etdiyi ən çətin işlərdən biridir. Bu

baxımdan romanda tarixi qəhrəman konsepsiyasının yaradılması ehtiyacı həm də obyektiv tarixi əsaslarla bağlı olmuşdur.

Bədii əsərlərdə şəxsiyyət konsepsiyası və tarixi şəxsiyyətə münasibət iki istiqamətdə təzahür edir: şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji aləminin bədii əksi və ictimai-sosial mövqeyi. "Şəxsiyyət, hər şeydən əvvəl, tarixi prosesin və ictimai münasibətlərin subyekti kimi çıxış edir" [6, s.152]. Şəxsiyyəti daha çox tarixi inkişafda götürən müəllif şəxsiyyət, cəmiyyət və zaman anlayışlarını vahidətdə təsvir edərkən bəzən şəxsiyyəti tarixi hadisədən daha çox ön plana çıxarır.

Hər bir yazıçı öz şəxsiyyət konsepsiyasını izləyir, tarixi şəxsiyyəti müxtəlif insan münasibətlərinin əhatəsində roman qəhrəmanına çevirir, onu hadisələrin mərkəz nöqtəsinə gətirərək bədii təxəyyülünün məhsulu olan obrazlarla,

əlavə hadisə və xətlərlə zənginləşdirir. Müəllif tarixi şəxsiyyətin xarakterinin inkişafını, əvvəlcə ailə quruluşunu, sonra qəbilə və tayfa əlaqələrini və nəhayət, sərhədləri əvvəlcə öz ulusunu, sonra da bütün fəth edilmiş torpaqları əhatə edən dövətdə yaratdığı sosial, ictimai münasibətləri "içəridən" izləyir.

Tarixi şəxsiyyətlərin siması müxtəlif tərəfdən seçiyələndirilən bədii xarakterdir. Şəxsiyyətin fəaliyyəti uzaq və yaxın tarixi keçmişin güzgüsü, dövrün sosial-mənəvi problemlərinin romanda bədii əksidir. Əsərdə tarixi janrın müəyyən bir spesifik xüsusiyyəti kimi başa düşülən, fakt və hadisələrin etibarlılığını, tarixi şəxsiyyətlərin xarakterini və hərəkətlərinin dəqiqliyini nəzərdə tutan tarixçilik konsepsiyası əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərir.

Əsas hissə / Main Part

XX əsrin II yarısında müasir Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrı həm də özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, eyni zamanda tarixi mövzuda qələmə alınan romanların təsvir edilən dövr və şəxsiyyət haqqında geniş təəvvürün yaranmasına xidmət etmişdir. "Nəsrimizdə tarixi roman janrının forma və məzmunca yeni bir mərhələyə qədəm qoyması göz qabağında idi: Yazıçı əvvəllər olduğu kimi tarixin arxasınca yüyürürdü, tarixi öz ardınca çəkib aparırdı" [8, s.172].

1960-cı illər Azərbaycan ədəbi nəsrinin görkəmli nümayəndəsi F.Kərimzadənin yazdığı əsərlərdə Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi keçmişinə, milli dəyərlərimizə olan sevgisi və marağı öz əksini tapmış, çağdaş Azərbaycan nəsrində roman janrı onun qələmi ilə yenidən canlanmışdır. Yazıçı qələmə aldığı əsərlərdə mühüm hadisələri və Azərbaycanın tarixi həqiqətlərini özünəməxsus bədii dillə təsvir etmişdir. Ədibin nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyətinin tarixi roman janrında olması ona Azərbaycan xalqının keşməkeşli tarixi keçmişini əsərlərində hərtərəfli təsvir etməyə imkan vermişdir. F.Kərimzadə mühüm hadisə və şəxsiyyətləri ədəbiyyata gətirmiş, onun imkanlarından yararlanaraq, "Təbriz namusu" kimi tarixi roman ortaya çıxarmışdır.

"Təbriz namusu" romanının başlıca ideyası orta əsrlər Elxanilər dövlətində ziddiyyətli və təzadı tarixi-siyasi dövrdə daxili və xarici düşmənlərin təzyiqinə qarşı aparılan mübarizə, həmçinin fəth-hökmdar Çingiz xanın istilalarının ağır nəticələrinin əksidir. Tarixi romanda xəyanət, intiqam, əsarət və mübarizə motivləri izlənməkdədir. Forma aydınlığı, dil və üslub zənginliyi ilə seçilən "Təbriz namusu" romanda təsvir edilən hadisələr iki xətt üzrə öz əksini tapır. Zaman baxımından uzaq olsa da, bu hadisələr məzmun etibarilə bir-birilə uyğunluq içərisində, yazıçı məharəti sayəsində əlaqəli şəkildə nəql olunur. Yazıçı tarixi romanda Azərbaycanda orta əsr Hülakülər dövrünü, hökmdarların həyat və fəaliyyətinin mühüm tərəflərini əks etdirir. Böyük Monqol dövlətinin əsasını qoymuş sərkində Çingiz xan (1162-1227) romanda süjet xəttinin ən mərkəzi obrazlarından biri kimi tarixi həqiqətlərə uyğun biçimdə təsvir olunmuşdur.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu dövrü olmaqla bərabər, monqol yürüşlərinin ictimai-siyasi hadisələrə dərinə təsir göstərən bir dönməni olmuşdur. 1256-cı ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan tərəfindən əsası qoyulan Hülakülər (Elxanilər) dövləti Azərbaycan da daxil olmaqla

çox geniş əraziləri öz təsiri altına almışdı. "Hülakü dövləti Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər, Dərbənddən İran körfəzinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi" [10, s.161]. Beşinci monqol ulusu Elxanilər dövləti bir əsr Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş, ictimai, siyasi, mədəni həyatda çox böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Yaxın və Orta Şərqdə geniş əraziləri əhatə edən Elxanilər dövlətində cərəyan edən tarixi hadisələr "Təbriz namusu" romanında öz bədii əksini tapmışdır. Yazıçı, kökləri Çingiz xandan gələn Qazan xan, Olcaytu Xudabəndə xan kimi Elxani hökmdarlarını göz önündə saxlayaraq Hülakülər dövlətinin ümumi mənzərəsini, əsasən, sonuncu hökmdar Sultan Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyəti dövrünün (1316-1335) təmsalında təsvir etmiş, onun dövlət valiləri ilə münasibətlərini qələmə almışdır. XIV əsrdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələri təsvir edərkən müəllif, təbii olaraq, tarixi mənbələr və faktlardan bəhrələnməmişdir. Əsərdə tarixi mənbələrə əsaslanan hadisələr Hülakülər dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında geniş təəvvür yaradır.

Romanda bədii təxəyyüllə canlandırılan hadisələr Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrünün əksidir. XIII əsrin ortalarından Azərbaycanda möhkəmlənmiş monqol sülaləsi, daha dəqiq desək, Elxanilər dövləti 1357-ci ilədək hakimiyyətdə olmuşdur. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin mərkəzi kimi bu zaman kəsimində baş verən bütün ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin təsiri ilə xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. "Hülakülər dövlətinin yaranması və yüz il müddətində fəaliyyət göstərən tədricən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına təsir etmiş, onun hüdudlarında, əhalisinin etnik tərkibində, dini görüşlərində, mədəniyyətində, dilində nəzərəcar-pacaq dərəcədə dəyişikliklər baş vermişdir" [2, s.19]. Romanda Hülakülər dövlətində cərəyan edən hadisələr tarixi şəxsiyyət Çingiz xanın hökmdarlıq dönməsinin təsviri ilə növbəli şəkildə əks olunmuşdur.

F.Kərimzadə XIII əsrdə hakimiyyətə gəlmiş Elxanilər dövlətində baş verən hadisələr fonunda tarixi şəxsiyyətlərin parlaq obrazını yaratmış, bədii cizgilərlə xarakterik cəhətlərini ön plana çıxarmışdır. Romanda Elxanilərin haki-

miyyəti dövrünün təsviri "Naxçıvanda qəsd" hissəsinin nəqli ilə başlayır. Yazıçı 1319-cu ildə Naxçıvanda baş verən hadisələrin təmsalında ziddiyyətlərlə dolu tarixi dövrə işıq tutmuşdur. Elxanilər dövlətinin Əmir əl-ümərası, sarayda müxtəlif vəzifələr icra etmiş tarixi şəxsiyyət, sərkində Əmir Çoban obrazı romanda bir çox hadisələrin mərkəz fiqurlarından biri kimi təsvir olunmuşdur.

Əmir Çoban türk-monqol mənşəli Suldüz tayfasından gəldiyinə, fərasət və qoçaqlığına görə monqol sarayında vəzifə sahibi olmuşdur. Siyasi fəaliyyətinə Arqun xanın hakimiyyəti dövründə başlamış, Qazan xanın səfərlərində iştirak etmişdir. O, cəsarəti ilə seçilərək Sultan Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən əmirlər əmiri vəzifəsinə təyin edilmişdir. "Olcaytunun vəsiyyətinə görə, dövlət işlərinin idarəsi Suldüz qəbiləsindən olan baş əmir Çobana həvalə olundu. Əmir Çoban faktiki hökmdara çevrildi" [9, s.87]. Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş Qızıl Orda hökmdarı Özbəndi Dərbəndi keçərək bu ərazilərə daxil olmaq niyyətindən xəbərdar tutan Əmir Çoban onun qoşunlarını məğlub etməyə müvəffəq olmuşdur. Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyəti dövründə Əmir Çoban böyük nüfuzə malik olmuş, düşmənlə qüvvələrə qarşı qətiyyətli göstərmişdir. Elxanilərin hökmdarlığı taxtına 12 yaşlı Əbu Səid çıxsada, dövlətin bütün idarəçilik işləri Əmir Çobanın əlində cəmlənmişdir.

Əmir Çoban obrazını təəssübkeş, vətənin tələyinə qarşı biganə qalmayan bir tarixi şəxsiyyət kimi göstərən müəllif onu bütün baş verən daxili çəkişmələr və ziddiyyətlər içərisində düzgün qərarlar almağa meyilli bir sərkində kimi təsvir etmişdir. O, düşmənlə qarşılaşanda qaçanları imtiyazlarından asılı olmayaraq bağışlamır, döyüşdən çəkindiklərinə görə bəyləri, əmirləri cəzalandırır. Əmir Çoban öz mənafeyi naminə hakimiyyətə qarşı çıxaraq xəyanət etməyi ağılından belə keçirmir, dəfələrlə dövlətin bütövlüyünü təhlükə altına salan qiyamçılara qarşı mübarizə aparır.

Əsərdə Əmir Çobanın el arasında "Xan Çoban" deyə çağırılmasına aydınlıq gətirilmişdir. "Çünki monqol hökmdarlarının özləri də elə xan ləqəbi daşıyırdılar. - Hülakü xan, Arqun xan, Abaqa xan, Qazan xan" [7, s.46]. Anma

fitnəkarlar bu ləqəbi məhz Əmir Çobanın özünə layiq bildiyi xəbərini yaymağa çalışmışdır. Əmir Çobanın gündən-günə artan nüfuzu, Elxanilər dövlətinin idarəsini ələ alması və oğlanlarını vilayət hakimləri təyin etməsi Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyətini təhlükə altına qoyurdu. Romanda təsvir olunan daxili çəkişmələr fonunda get-gedə çətinləşən siyasi vəziyyətin və Əbu Səid Bahadır xanla şəxsi münasibətlərin pisləşməsi zəminində Əmir Çobanın əleyhinə çıxan qüvvələrin sayı durmadan artırdı. Əmir Çobanın yaxşılığını heç vaxt əsirgəmədiyi əmirlər və bəylər öz mənafeyi naminə ondan üz döndərmiş, ona qarşı birləşərək sui-qəsd təşkil etməkdən çəkinməmişdir. Vəziyyət o həddə çatır ki, Əmir Çobanın güvəndiyi hər kəs ona xain çıxır və bu vaxtdan sonra əmirlər əmiri yalnız öz gücünə, qılıncına arxalanır. Romanda Əmir Çobana sona qədər sadıq qalan, onun dövlət üçün etdiklərini çox dərinəndən anlayən yeganə şəxs Ərdəbilə iqamət edən Şeyx Səfiyyəddin olmuşdur. *"Altmış ildən çoxdur ki, Çingiz xan övladlarını tapdağı olduq. İndi-indi özümüza gəlirik, içimizdə bir nəfər yetişib, ərsəyə çatıb, o, tayfalarımızın, vətənin dərdinə malham ola bilər, onu da kökündən baltalayıb yıxmaq istəyirik"* [7, s.53-54]. Şeyx Səfiyyəddin hökmdar Əbu Səidə aldandığını sübut edir və Çobanın nüfuzunun yenidən bərpasına müvəffəq olur. Əsərdə təsvir edildiyi kimi, Əmir Çobanın Əbu Səidin taxt-tacına göz dikdiyi xəbərlərinin tüğyan etdiyi bir zamanda hökmdar Herat hakimi Məlik Qiyasəddin Qurdun əli ilə onu öldürtdürür. *"20 yaşlı Əbu Səid Çobana qarşı mübarizəyə başladı. O, 1328-ci ildə Çobanı və onun oğullarından ikisini edam etdirdi"* [9, s.87].

Tarixi şəxsiyyət Əmir Çobanın bədii obrazı "Təbriz namusu" romanında hərtərəfli, siyasi fəaliyyəti və xarakterinin mühüm tərəfləri ilə təsvir olunmuşdur. Əmir Çoban insani dəyərlərə böyük qiymət vermiş, Qazan xanın vəzirini, tarixçi Xoca Fəzlullah Rəşidəddinə dərin hörmət bəsləyərək saray ziddiyyətləri içərisində hər zaman onun tərəfini tutmuşdur. Əmir Çobanın böyük oğlu Teymurtaş dövlətə qarşı qiyam qaldıraraq, atasını çətin və çıxılmaz vəziyyətə salır. Əmir Çobanın bu ağır qərar astanasında keçirdiyi mənəvi iztirablar, oğlunun taleyinə qarşı biganə qala bilməməsi qəhrəmanın həssas daxi-

li aləminin cizgilərini ortaya çıxarır. *"İndi ağzı-qanlı ordu ilə onun üstünə gedib, ciyərpərasini məğlub etməli, ya sağ tutmalı, ya da öldürməli, uzaq olsun, gözəl başını hökmdara erməyən gətirməliydi! Aman, Allah!... Fikirləşdikcə, əmirin damarında qanı quruyur, gözlərinə qaranlıq çökürdü"* [7, s.126]. F.Kərimzadə romanda Əmir Çoban obrazını tarixi faktları göz önündə saxlayaraq həqiqətlərə uyğun biçimdə təsvir etmişdir. Əsərdə Əmir Çobanın keşməkeşli dövrə təsadüf edən siyasi fəaliyyətində göstərdiyi səriştə və cəsarəti, çətin vəziyyətlər astanasında verdiyi mühüm qərarları onu romanın mərkəz və yaddaqalan obrazına çevirmişdir.

Elxanilər dövləti Qazan xanın hakimiyyəti illərində öz dirçəliş dövrünü yaşasa da, onun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Sultan Məhəmməd Ulcaytunun zamanında ziddiyyətli bir tarixi dövrə doğru irəliləyirdi. Romanda tarixi həqiqətə uyğun olaraq, Məhəmməd Ulcaytunun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu 12 yaşlı Əbu Səid gəlmişdir. Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı Əbu Səid "bahadır" ləqəbini Sultaniyyədə Əmir Qurmuşla aparılan döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə qazanmış və özündən əvvəlki səkkiz Elxani hökmdarından ləqəbinə görə seçilmişdir [9, s.87]. Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən dövlət işlərinin idarəsi ilə Əmir Çoban məşğul olmuşdur. Əbu Səid xanın yaşının az olmasından istifadə edən xarici qüvvələr dəfələrlə ona qarşı çıxaraq qiyam qaldırmış, Xorasan, Mazandaran kimi şəhərlər Çağatay əmiri Yasavur tərəfindən ələ keçirilmişdir.

"Təbriz namusu" romanında tarixi şəxsiyyət Əbu Səid Bahadır xanın hökmdar obrazı tarixlə vəhdət şəklində və yaddaqalan bədii cizgilərlə əks olunmuşdur. Əsərdə Əbu Səidin siyasi fəaliyyətə başladığı dönmənin ziddiyyətli, qarışıq və feodal ara çəkişmələrinin hökm sürdüyü bir dövrə təsadüf etdiyi görünməkdədir. Romanda Əbu Səid Bahadır xanla bağlı hissənin nəqli xanın Ərdəbilin ən nüfuzlu şeyxlərindən biri olan Şeyx Səfiyyəddinlə görüşünün təsviri ilə başlayır. Romanın bu hissəsinə qədər isə Əbu Səidin təsviri onun ən yaxın əmirlərindən olan Əmir Çobanın dilindən belə ifadə olunmuşdur: *"Bir də ki, axı, hökmdar orta yaşda olar, ağı ağdan, qaranı qaradan seçər. Amma mənim bu*

qohumum lap körpədir. Arvadım Düləndi Əbu Səidin bacısıdır. Kim qabağa düşüb, nə deyirsə, ona da inanır" [7, s.48-49]. Əmir Çoban Əbu Səidlə bağlı bu düşüncələrində yanılmamışdır. Əbu Səidin yaşının az olmasından istifadə edən monqol əmirləri arasında daxili çəkişmələr gündən artır, narazı qüvvələrin sayı çoxalır. Hökmdarlıq mövqeyinə tam hakim ola bilməyən Əbu Səidin nüfuzu hələ də Əmir əl-ümərə Çobanı üstələyə bilməmişdir.

Əsərin Əbu Səidlə Şeyx Səfiyyəddinin görüşü hissəsində ortaya çıxan mətləblər xanın obrazının xəyanətəkar və satqın qüvvələr qarşısında acizliyinin nümunəsidir. Əbu Səidin xarakterinin əsas cizgilərini ön plana çıxaran hissələrdən biri bu söhbət əsnasında dilə gətirdiyi düşüncələri olmuşdur. Şeyx Səfiyyəddin Əbu Səidin ətrafında baş verənləri müdrik bir dillə izah edərkən xan ona diqqətlə qulaq asır və Şeyxin fikirlərini aydınlaşdırmağa çalışır. Aldandığını və hakimiyyətinin nə qədər böyük təhlükə altında olduğunu dərk edən Əbu Səid xan peşmanlığını böyük təəssüf hissi ilə dilə gətirir. Siyasi fəaliyyətindəki təcrübəsizliyini və zəifliyini dərk edərək dərin minnətdarlıqla Şeyxi səltənətinin xilaskarı və özünün müridi hesab edir. Şeyx Səfiyyəddinlə keçirdiyi görüşlərdə məlum olan mətləblər Əbu Səidin satqın əmirlərə qarşı tədbir görməsini və nüfuzunu qaldırmasını şərtləndirmişdir. *"O, hakimiyyəti möhkəmlətmək üçün böyük nüfuz sahibi olan Əmir Çobandan məharətlə istifadə edir. Sonradan Əmir Çobanın getdikcə ölkədə bütün hakimiyyəti ələ alacağından qorxub ona qarşı bəd niyyətlərini həyata keçirməyə çalışır"* [1, s.27]. Əbu Səid həm də çox yaxşı anlayır və etiraf edirdi ki, Əmir Çobanı heç kim əvəz edə bilməz və onu tək ümid yeri hesab etmək olar.

Əsərdə tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin və övladlarının edam səhnəsinin təsviri Əbu Səid obrazının daxili-mənəvi aləminin cizgiləri ilə yanaşı, onun xarakterinin mənfi tərəflərini və insani keyfiyyətlərini ortaya çıxarır. Elxanilər dövlətinə fəaliyyət göstərən, Qazan xanın uzun illər baş vəzirliyi olmuş F.Rəşidəddinin də aqibəti digər vəzirlərdən fərqlənməmiş, siyasi səbəblərdən faciəvi sonla bitmişdir. F.Rəşidəddin Ulcaytu xanı zəhərləyib öldürməkdə təqsirli bilinərək edamına fətva verilir. V.V.Bartoldun

qeydlərində göstərilmişdir ki, monqol adət-ənənəsinə uyğun olaraq, hökmdarın ölümündən əvvəl ona son dərmanı verməmiş və xəss onun ölümündə birbaşa təqsirkardır və bu sui-qəsd hesab olunur [5, s.555]. Edamdan əvvəl son sözlərində etdiyi yaxşılıqları dilə gətirən F.Rəşidəddinə qarşı hökmdar Əbu Səid Bahadır xanın cavabı çox qəddar və ədalətsiz olur. Xanın hökmü ilə vəzirin özündən əvvəl günahsız oğulları edam kürsüsünə qaldırılır. Bununla bərabər, daha sonralar Əbu Səid Bahadır xan yaddaşını təzələyir və öz səltənətinin varissiz qaldığı həqiqəti ilə barışa bilmirdi. F.Rəşidəddinə qarşı ədalətsiz və amansız hökmünün qarşılığında Tanrı tərəfindən cəzalandırıldığını düşünürdü: *"Bəlkə elə buna görə Allahın mənə qəzəbi tutub? Ədalətsiz olmuşam"* [7, s.100]. Gələcək zaman göstərmişdir ki, Əbu Səid xanın varisinin olmaması həm də Elxanilər dövlətinin süqutunu sürətləndirən səbəblərdən biri idi.

Romanda tarixi şəxsiyyət Əbu Səidin bədii obrazında həm də uzaqgörən siyasəti görülməkdədir. Sırf siyasi səbəblərə bağlı olaraq bacısı Sati bəyim Əmir Çobana verərək öz hakimiyyət taxtının təhlükəsizliyini təmin edir. Sati bəyimin ağılna yaxşı bələd olan və Əmir Çobana lazımı qədər təsir göstərə biləcəyini yəqin edən Əbu Səid təəddüd etmədən bu qərarını həyata keçirir. Əbu Səidin Əmir Çobanın qızı, ərli qadın olan Bağda xatunla izdivaca girmək istəyi isə qohumluq münasibətlərinin qəbul edilməz və dözülməz həddə çatmasına gətirib çıxarır. Əbu Səid bir Bağda xatunun xətrinə Əmir Çobanın bütün nəslini yer üzündən silməyə hazırıdır və istəyinə bir hökmdar kimi nail olur: *"Gözəllər gözəli, əgər atan sənənlə mənim qovuşmağıma razı olsaydı, onda bu qədər də günahlara batmazdım. Atan başa düşmədi ki, mən səni böyük bir məhəbbətlə sevirdim"* [7, s.250].

Tarixi romanın sonu təsirli biçimdə, "Sonuncu çarə" adlanan hissənin nəqli ilə başa çatır. 1335-ci ildə Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı monqol xanı Əbu Səid Bahadır xan Bağda xatunun əlindən aldığı bədəni içir və zəhərlənərək ölür. Romanda Əbu Səid Bahadır xanın ölümünün təsviri tarixi mənbələrdə də doğruluq payı olan mübahisəli məsələlərdən biri kimi qalmaqdadır. *"Digərlərinin rəyinə görə, Bağda xatun Əbu Səidi öldürməklə, əslində uzun müddət*

hökmdara qarşı qəlbində gəzdirdiyi qisas niyyətini həyata keçirmiş olub" [5, s.573]. Bir çox tarixi mənbələrdə isə Əbu Səid Bahadır xanın sırf siyasi səbəblərə bağlı olaraq öldürüldüyü göstərilməkdədir: "1335-ci ildə Qızıl Orda xanı Özbək yenidən Azərbaycana soxuldu. Əbu Səid dövlətin əsas qüvvələrini Özbəyə qarşı mübarizəyə səfərbər etdi və özünü də Kür çayının sahilinə gəldi. Lakin o, feodal ara çəkişmələri nəticəsində öldürüldü" [3, s.352]. Əbu Səidin ölümü

Elxanilər dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirən başlıca amillərdən idi. Tarixi şəxsiyyət Əbu Səid Bahadır xanın bədii obrazı "Təbriz namusu" romanında hakimiyyətə gəldiyi dönmədən etibarən vəfatına qədər olan zaman kəsimində, Elxanilər dövlətinin siyasi-ictimai mənzərəsi fonunda təsvir edilmişdir. Yazıçı romanda monqol xanı Əbu Səid Bahadır xanın tarixi obrazını yenidən canlandırmış, onun siyasi fəaliyyətini və insani keyfiyyətlərini qələmə almışdır.

Nəticə / Conclusion

Fərman Kərimzadənin tarixi mövzuda qələmə aldığı "Təbriz namusu" romanında XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş monqol sülaləsinin Elxanilər dövlətinin ümumi ictimai-siyasi mənzərəsi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almış Elxanilər dövrü romanda tarixi mənbələrə əsaslanaraq təsvir edilmiş, zamanın ziddiyyət və çətinlikləri, qaranlıq sahifələri çoxobrazlı şüurunda kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Əsərdə cərəyan edən hadisələrin bədii dillə təsviri Azərbaycanın Elxanilər dövründə tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir.

Romanda tarixi şəxsiyyətlərin dolğun və yaddaqalan obrazı tarixi həqiqətlərlə uyğunluq içində qələmə alınmışdır. Elxanilər dövlətinin IX hökmdarı Əbu Səid Bahadır xan və tarixi şəxsiyyət Əmir Çoban obrazı hərtərəfli şəkildə bədii boyalarla təsvir olunmuşdur. Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti fonunda müəllif dövrün ziddiyyət və çəkişmələrini, feodal ara mübarizələrini, hakimiyyətin sarsıntılı dövrlərini təhlil edərək, orta əsrlər Azərbaycan tarixinə işıq tutmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Axundlu Y. Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı: Maarif, 1998.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007.
3. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrdək. Red. Z.B.Bünyadov, Y.B.Yusifov. Bakı: Çıraq, 2012.
4. Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası. Tərtibçi və red. A.Abdullazadə. Bakı: Elm, 2000.
5. Əmirov E. Orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin əl-Həmədani. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
6. Əsgərova N. Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında. Bakı: Azərneşr, 1991.
7. Kərimzadə F. Təbriz namusu. Bakı: Kitab klubu, 2017.
8. Məmmədşad Ə. Yaddaşın mühakiməsi. "Azərbaycan" jurnalı, 1994, № 1-3.
9. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015.
10. Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
11. Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. XX əsrin 80-ci illəri. Bakı: Elm, 2005.

Концепция исторической личности в романе «Честь Тебриза» (На основе анализа образов правителя Эльханидов Султана Абу Саид Бахадур хана и Амира Чобана)

Ламия Насирова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.
E-mail: nasiroff11@gmail.com

Резюме. Привлеченный к исследованию роман «Честь Тебриза» важен с точки зрения полного и всестороннего изучения художественного образа девятого правителя государства Эльханидов Абу Саид Бахадур хана и исторической личности Амира Чобана. Цель исследования – анализировать важные аспекты художественного образа и характера исторических личностей в романе. Основным методом исследования является метод рассмотрения и сравнительного анализа.

Описание в романе периода правления Эльханидов начинается с повествования части «Покушение в Нахичеване». Художественный образ исторической личности Абу Саид Бахадур хана в романе «Честь Тебриза» отображен с момента его прихода к власти до самой смерти, на фоне политического и социального облика государства Эльханидов. Абу Саид хан получил прозвище «бахадур» за храбрость в битве с Амиром Курмушем в Султанийе. В произведении возрожден исторический образ монгольского хана Абу Саид Бахадур хана, описана его политическая деятельность и человеческие качества. Правитель описывается в романе как одна из центральных фигур многих событий. Период, когда правитель начал свою политическую деятельность, совпадает с периодом конфликтных, смешанных и феодальных междоусобиц в династии Эльханидов. Различные события, описанные в романе, раскрывают слабость и раскаяние Абу Саид Бахадур хана перед лицом изменников и предательских сил. Монгольский правитель изображается как образ, осознающий свою неопытность и слабость в своей политической деятельности и осознающий, насколько велика угроза, которой подвергается его правительство.

Анализ образа Амира Чобана в романе, раскрывает особенности его внутреннего духовного мира, а также помимо человеческих качеств, положительные и отрицательные стороны его характера. Внутренние распри и политические давления в государстве Эльханидов время от времени наносили ущерб репутации Амира аль-Умара Чобана, сосредоточившего в своих руках все управленческие дела государства. В романе дается обобщенная характеристика индивидуальных черт образа Амира Чобана на фоне феодальных междоусобиц и противоречивых событий.

Ключевые слова: исторический роман, концепция личности, Эльханиды, Амир Чобан, Абу Саид Бахадур хан